

ГУК
Марія Сергіївна,
аспірантка 2 курсу
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
marihuk2014@gmail.com
(м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕСТЕР МИЛОСЕРДЯ У ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ: ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті здійснено аналіз вітчизняних досліджень історії діяльності общин сестер милосердя на територіях українських губерній Російської імперії, на західноукраїнських землях, а також в еміграції в роки Першої світової війни. З'ясовано, що у вітчизняній історіографії сестринський рух досліджується в контексті його регіональних особливостей. Автори дійшли таких висновків, що праця жінок розповсюджувалася на шпиталі, лікарні, госпіталі і рухомі санітарні загони, де сестри виконували роль молодшого медичного персоналу, забезпечуючи догляд за хворими і пораненими. А основну увагу в дослідженнях історики приділяють історії утворення, напрямам діяльності, статутним основам організації общин сестер милосердя, критеріям відбору жіноцтва для проходження курсів і служби в товаристві, а також умовам праці та життя в мирний і в воєнний час. Методологічну основу публікації склали загальнонаукові та спеціально-історичні методи логічного та історіографічного аналізу.

Ключові слова: РТЧХ, сестри милосердя, общини, курси, Перша світова війна.

THE ACTIVITY OF SISTERS OF MERCY IN IN THE FIRST WORLD WAR: HISTORIOGRAPHY

The article analyzes the national studies of the history of the activity of the communities of Sisters of Mercy under the flag of the Russian Red Cross Society and the All-Russian Union of Cities that operated in the territories of Ukrainian provinces of the Russian Empire, in the Western Ukrainian lands, and also in emigration during the First World War. It is revealed that in native historiography the nursing movement is investigated in the context of its regional peculiarities.

Authors came to the conclusion that the work of women was distributed to hospitals and mobile sanitary detachments where the sisters served as junior medical staff providing care for sick and wounded soldiers. The main attention in the studies of historians is given to the history of organization, the directions of activity, statutory foundations of the organization of the communities of sisters of mercy, the criteria for selecting women for the courses and service in the community, as well as the conditions of work and life in the times of peace and war. The methodological basis of the publication was the general scientific and special-historical methods of logical and historiographical analysis.

Key words: *Russian Red Cross Society, sisters of mercy, communities, courses, the First World War.*

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕСТЕР МИЛОСЕРДИЯ В ПЕРВУЮ МИРОВУЮ ВОЙНУ: ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье проанализировано отечественные исследования истории деятельности общин сестер милосердия на территории украинских губерний Российской империи, западноукраинских землях, а также в эмиграции в годы Первой мировой войны. Установлено, что в отечественной историографии сестринское движение исследуется в контексте его региональных особенностей. Исследователи сделали следующие выводы, что труд женщин распространялся на госпитали, больницы и подвижные санитарные отряды, где сестры исполняли роль младшего медицинского персонала, обеспечивая уход за больными и ранеными. А основное внимание в исследованиях историки уделяют истории образования, направлениям деятельности, уставным основам организации общин сестер милосердия, критериям отбора женщин для прохождения курсов и службы в обществе, а также условиям труда и жизни в мирное и в военное время. Методологическую основу публикации составили общенаучные и специально-исторические методы логического и историографического анализа.

Ключевые слова: *РТЧХ, сестры милосердия, общины, курсы, Первая мировая война.*

1617 р. у Франції священник Вінсент де Поль у м. Шатіньйон заснував першу общину сестер милосердя, і ось уже протягом століть жіноцтво готове безкорисливо служити заради добра та миру. Юридичне оформлення допомоги хворим та пораненим у регулярній армії кожної з держав, які ставали учасниками військових дій упродовж XVIII – першої половини XIX ст., відбулося в результаті підписання у 1864 р. 16 країнами Женевської угоди, що затверджувала принципи діяльності Червоного хреста для полегшення участі хворих і поранених.

В Україні перший відомий випадок милосердя датується 1641 р. під час війни між донськими і запорозькими козаками з османським військом. «При Азовському «засадному сидінні» з 7 червня по 26 вересня допомогу пораненим і хворим надавали жінки. Під час постійних атак турків вони з'являлися на бойових позиціях, перев'язували поранених, приносили їжу голодним воїнам» [3, с. 113]. Офіційно діяльність Товариства Червоного Хреста на українських землях утвердилася після приєднання Російської імперії до Женевської конвенції у 1867 р. Засноване того ж року Російське Товариство Червоного Хреста (далі – РТЧХ) до 1879 р. мало назву «Общество попечения о больных и раненых». Перша місцева червонохресна управа була створена 25 листопада 1867 р. у Таврійській губернії за сприяння відомого громадського діяча Г.В. Жуковського [3, с. 114].

Управи відкривалися для підготовки медсестер на випадок війни, але на початку ХХ ст. РТЧХ поширює свою діяльність на цивільне населення імперії. Осередки товариства створюють мережу медичних закладів з обслуговування дітей, жінок та малозабезпечених верств суспільства. В українських губерніях з'явилися дитячі поліклініки, лікарні, утримувалися богодільні, велася боротьба з інфекційними хворобами. Товариства накопичували кошти на випадок війни. Проводилося навчання кваліфікованих сестер милосердя на професійних курсах.

На початку Першої світової війни в українських губерніях діяло 12 общин сестер милосердя, підвідомчих РТЧХ. На 1915 р. у них нараховувалось 1979 жінок: Катеринославська (Катериненська) (209), Житомирська (80), Кам'янець-Подільська в пам'ять імператора Олександра III (121), Київська Маріїнська (468), Кременчуцька Маріїнська (42), Одеська Касперівська (379), Полтавська (99), Рівненська (18), Харківська (410), Херсонська (56), Чернігівська св. Феодосія Углицького (61), а також Миколаївське місцеве управління – 36 сестер [11].

Першим в українській історіографії у 1913 р. звернувся до історії сестринства київський дослідник, діловод у помічника повіреного присяжного

Київської Маріїнської общини сестер милосердя, С.М. Іваницький-Василенко [4]. Дослідник детально описав життя організації, в якій працював, від заснування в 1878 р. до 1913 р. Як юрист, він охарактеризував усі проекти уставів, які регламентували працю сестер, зазначив джерела формування фонду, описав ідеї і плани будівництва лікарень, приміщення самої общини. Праця містить детальну характеристику діяльності дамського комітету та його очільниць (на час війни настоятелькою була Марія Степанівна Трудницька). До початку Першої світової війни у штаті було 92 сестри, 26 учениць [4, с. 63]. Община мала своє новозбудоване приміщення по вул. Маріїнській-Благовіщенській, 75 (сучасна вул. Саксаганського), амбулаторію, аптеку, лікарню і Подільську філію амбулаторії. Також сестри працювали у Київському військовому шпиталі, психіатричній Кирилівській лікарні і мали відрядження у приватні будинки для догляду за хворими [4, с. 88].

Так, як дане питання практично не висвітлювалося у вітчизняній історіографії, наша розвідка стосуватиметься саме сучасних досліджень, які присвячені або опосередковано торкаються окресленої нами теми, розкривають питання умов життя та діяльності общин сестер милосердя в роки Першої світової війни на території України та за її межами.

Найвідомішим сучасним вітчизняним дослідником історії українських відділів Російського товариства Червоного хреста є чернівецький історик В.О. Оріховський. Матеріали його дисертаційного дослідження «Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.)» [9] доводять, що общини сестер милосердя мали як самостійний характер, так і були відділеннями місцевих управ РТЧХ, які на початку війни були зацікавлені в збільшенні кількості мобільного молодшого медичного персоналу. У 1914 р. такі курси відкрилися у Житомирі, Катеринославі, Одесі, Сімферополі, Харкові. У Кам'янці-Подільському навчали сестер для місцевих лікувальних закладів [9, с. 126]. У зв'язку із продовженням військових дій та збільшенням поранених постала гостра необхідність у розширенні мережі медичних установ. Майже кожна управа ЧХ намагалася утримувати лазарет.

При новостворених шпиталях одразу відкривали короткотермінові курси [9, с. 130–131]. У Києві при Маріїнській общині сестер милосердя навчання пройшло 242 слухачки, а у Херсоні, окрім 2-місячних курсів для сестер милосердя, готували сиділок [9, с. 131]. Також, зазначає автор, на фронтах не вистачало медичного персоналу, тому досить часто управи відправляли на фронт лазарети чи санітарні загони, з якими їхали і сестри милосердя. У дисертації знаходимо, що 6 сестер відправилося на фронт у складі етапного лазарету на 50 ліжок від Херсонської общини, а також 16 сестер шпиталю на 200 ліжок відправилося в Тернопіль. Київська Маріїнська община сформувала лазарет на 200 місць і рухливий загін на 50 місць. А Кам'янець-Подільський комітет ЧХ на фронт відправив новостворений загін випускниць. Рухливий загін сестер милосердя з Кам'янця пройшов від Орина до Гусятина і збирав усіх поранених (російських і австрійських), яких відправляли до найближчих лазаретів [9, с. 131].

Фрагментарні відомості щодо діяльності вище згаданої Маріїнської общини висвітлені у статті П.В. Кліщинського [5]. Незважаючи на те, що робота безпосередньо не стосується теми милосердя, автор зазначив, що з початком війни при Маріїнській общині було відкрито одразу 6-тижневі курси сестер милосердя, на які записалося 2 тис. жінок. Керівництво общини поділило бажаючих на групи очікування по 500 чол. Пріоритет надавався родичкам військовослужбовців, а також тим, хто мав вищу та середню медичну освіту. Слухачки проходили зранку практичний курс на базі Олександрівської лікарні, а вечорами вивчали теорію [5, с. 268].

Діяльність общин сестер милосердя на Волині досліджує житомирський історик медицини І.М. Круковська [6]. Вона встановила на базі архівних документів та історіографії, що у воєнний час існували такі установи: Луцький інститут сестер милосердя та приватна школа сестер милосердя графині Потоцької у Подільській губернії, Школи медсестер при Волинському відділенні Російського Червоного Хреста (м. Житомир, м. Рівне), Школа сестер-жалібниць при Рівненській та Житомирській релігійних общинах сестер

милосердя. Детальну увагу дослідниця звернула саме на Рівненську общину, яка відкрилася у 1910 р. з метою забезпечити регіон жіночим медичним персоналом. Тут готували сестер-жалібниць, санітарок, які б доглядати хворих і поранених у військовий і мирний час, оскільки на південно-західному кордоні імперії між Варшавою і Житомиром не було жодної общини [6, с. 397]. На основі архівних джерел дослідниця визначила перелік предметів, які викладали для майбутніх сестер: акушерство, санітарія, епідеміологія, фармакологія, хірургія, терапія, десмургія, анатомія, догляд за хворими та ін. [6, с. 397]. Практикувалися учениці в лікарні, яка була відрита в общині. Вони тут же проводили щеплення, проводили прийом і доглядали за хворими. За даними офіційних джерел, дослідниця визначила, що у 1912 р. община нараховувала вже 100 членів [6, с. 397].

Умови життя та діяльності сестер в общинах, на основі уставів кількох общин вивчала одеська дослідниця Т.М. Моїсеєва [7]. Вона обрала декілька територіальних громад, одними з яких були Житомирська община і Олександрівська (Херсонська) община сільських сестер ЧХ. Незважаючи на те, що стаття хронологічно доведена до 1914 р. і безпосередньо не торкається війни, її робота цікава нам тим, що дослідниця окреслює особливі правила роботи общин, з якими вони і вступили у військовий час. Наприклад, окрім допомоги і догляду за хворими, роботи у шпиталях і під час епідемій, до уставу Житомирської общини входила норма участі сестер у міжнародних акціях ЧХ в разі війни, а Херсонської – проводити навчання для селянок, які бажають навчитися доглядати за хворими, а також працювати на городі, в домашньому господарстві [7, с. 168, с. 171]. Висвітлено вимоги до претенденток: 18–40 років, знання грамоти. При вступі жінки надавали метрику, посвідчення від поліції про благонадійність і згоду батьків чи чоловіка. Як і в інших общинах, навчання було теоретичне та практичне (у лікарнях), а після іспитів і випробувального терміну (від 6 місяців до 2 років) жінки отримували свідоцтво. Сестри, які отримували необхідні навички, звільнялися у резерв, були військовозобов'язані і повідомляли про зміну місця проживання [7,

с. 171]. Дослідницею наголошується, що відповідно до Житомирського статуту, члени общини працювали безкоштовно, а всі кошти і подяки віддавали на утримання общини [6, с. 170]. Сестри дотримувалися суворих правил: носили форму, жили за розпорядком, відпустка надавалася лише з дозволу керівництва, на кожну з них заводили послужний список, у який вносили всі дані про службу, відрядження.

Одним із найпотужніших був осередок РТЧХ у Катеринославі, при якому також була заснована община сестер милосердя. Відомості про неї знаходимо в статті дніпропетровського історика К.М. Недрі «Червоний хрест – катеринославський досвід (1908–1917)» [8]. Своїй успішній діяльності організація завдячує подружжю Урусових. Князь Микола Петрович очолював ЧХ ще з 1908 р., а його дружина Віра Георгіївна – дамський комітет, який першим відгукнувся на заклик допомагати постраждалим на війні [8, с. 141]. Одразу на початку військових дій було організовано тримісячні курси сестер милосердя. Дослідник зазначив, що на навчання приймали осіб, які мали середню освіту, віком від 16 до 40 років, християнок. Після теоретичного навчання жінки складали іспити, практикувалися і лише після офіційного вступу до Катеринославської общини отримували свідоцтво і право виконувати милосердний обов'язок [8, с. 141]. На основі «Списка сестер милосердя Російського общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными воинами в лечебные учреждения Красного Креста, военного ведомства, общественных организаций и частных лиц» дослідник навів такі дані, що на серпень 1915р. до Катеринославської общини сестер милосердя Червоного хреста входило 209 членкинь [8, с. 142]. Жінки працювали в Катеринославських лазаретах, госпіталях і у двох рухомих загонах. Також випускниці курсів несли службу не тільки вдома, а й у відрядженнях – медичних і санітарних закладах у Кременчуці, Тирасполі, Львові, Любліні, Бердичеві [8, с. 142]. А 13 сестер Кременчуцької общини працювали на пароплаві-шпиталі «Португаль», який був потоплений у Чорному морі німецьким підводним човном 17 березня 1916 р. [8, с. 143].

Особливості праці сестер милосердя Всеросійського Земського союзу в період Першої світової війни дослідила у своїй статті К.С. Світич [10]. Вона використала архівні документи, які дали змогу уточнити особливості офіційного й особистого життя сестер. Всеросійський союз міст (далі ВЗС) – добродійна громадська організація, яка надавала допомогу військовим і пораненим тилу та в районі бойових дій і підпорядковувалась Російському товариству Червоного хреста. Під прапором ВЗС діяли різноманітні організації, у тому числі і общини сестер милосердя. На основі офіційних документів ВЗС, які вивчала автор, 4,5 тис. сестер працювали у лавах ВЗС і належали до нижчого медичного персоналу [10, с. 96]. У статті було зазначено, що вступ до сестринства був обмежений лише для осіб іудейського віросповідання, а от вікових та інших релігійних обмежень не було [10, с. 96]. Умови праці жінок були різними. Все залежало від розташування фронту, обсягів фінансування, компетентності керівництва. Наприклад, як зазначила автор, сестри, які працювали у шпиталях, проживали в гуртожитках, харчувалися в їдальнях, мали можливість приймати ванну, на одну сестру припадало 10–12 хворих. Життя в зоні бойових дій було набагато важчим. Жінки проживали у наметах, у бараках влаштувалася кухня, чергування тривало по 12 годин, і на одну сестру припадало до 40 осіб. Але, як зазначила дослідниця, на оплату праці умови не впливали. Сестри милосердя отримували щомісяця нагороду 40 руб., і 150 руб. виплачувалося одноразово при вступі до общини. Тому серед жінок було більше бажаючих залишитися при шпиталях, отже, на лінії фронту постійно відчувалась нестача медичного персоналу [10, с. 97]. Сестри ВЗС доглядали за хворими і виконували їх прохання, слідкували за чистотою, провітрюванням, слідкували за роздачею їжі і прийомом ліків, доповідали про динаміку змін своїх підопічних. Статут, як зазначила К.С. Світич, регламентував і зовнішній вигляд молодшого медичного персоналу – сіра чи коричнева сукня, фартух зі знаком звання і нашивка «ЧХ», а на верхній одяг одягали пов'язку. Авторкою наголошено, що через важкі умови праці сестри часто самі потребували медичної допомоги, і з'ясовано, що це питання було

вирішене лише через рік після початку війни. При Київській Маріїнській общині було організовано шпиталь на 30 місць саме для сестер милосердя.

Прояв громадської активності жінок у Львові під час Першої світової війни вивчала львівська дослідниця М.С. Байдак [1]. Насамперед, проявити свій хист, талант, милосердя, львів'янки змогли у «шпитальній» діяльності. Дослідниця зазначила, що українки «організувалися» після відступу російських військ у 1915 р. Наприкінці червня 1915 р. ініціативна група жінок відкрила два шпиталі в приміщенні Духовної семінарії та монастирі оо. Студитів, при яких було організовано ще й курси медсестер [1, с. 121]. Історик визначила особливості медичної допомоги львів'янок: по-перше, це різний соціальний статус бажаючих допомогти – студентки, вчительки, монахині; по-друге, шпиталі надавали допомогу особам всіх національностей [1, с. 121]. По-третє, допомога мала й патріотичний характер. На противагу польському політичному домінуванню, було створено товариство «Захист Українських Січових стрільців» на чолі з Любою Артимович. Жінки збирали кошти, речі, а також дбали про лікарні для стрільців [1, с. 122]. Важливу допомогу надавали осередки Червоного Хреста. Організація у Станіславі мала 19 філій, які співпрацювали з Київським РТЧХ. «До кінця 1919 року жінки-членкині цього товариства надали допомогу 12 152 пораненим та інтернованим, 11 191 хворому. Також вони упорядкували 180 військових могил» [1, с. 122].

Чимало організацій допомоги пораненим діяло під прапором Червоного Хреста. Однією з них був «Український комітет помочі пораненим жовнірам» у Відні. Останньому присвятила розвідку львівська дослідниця О.М. Бежук [2]. Незважаючи на те, що праця безпосередньо торкається саме діяльності О. Левицької-Бесараб, яка деякий час очолювала організацію і потім працювала сестрою милосердя, дослідниця розкриває деякі аспекти роботи комітету на основі спогадів учасниць та архівних джерел. «Український комітет допомоги пораненим українським жовнірам» розпочав свою роботу наприкінці 1914 р. і скоро отримав дозвіл на діяльність Міжнародного Червоного Хреста. Серед бажаючих працювати: Ольга Левицька-Бесараб, Іза і Марія Дольницькі, Олена

Кисілевська, сестри Кульчицькі, Олена Федак-Шепарович, Стефанія Будзиновська, Марта Білецька, Марія Левицька. Як зазначила дослідниця, склад комітету постійно змінювався, оскільки більшість українських емігрантів мала нелегальний статус [2, с. 43]. Головним завданням жінки окреслили пошук українських поранених у Відні, яких часто віддавали під польський контроль. Тому більшість солдатів перебували в тяжких умовах [2, с. 44]. Українки домовлялися про кращі умови, харчування і догляд за пораненими, проводили розшуки рідних: подавали до українського часопису «Діло» звістки в рубрику «Розшуки», забезпечували хворих книгами, журналами, молитовниками [2, с. 44]. Праця Комітету допомоги раненим жовнірам охоплювала шпиталі, що розміщувалися в II, III, IV, VII, VIII, IX, XIV, XVI, XVII, XVIII, XIX округах Відня, воєнні бараки в XIX, XI, XIII округах. Авторка відзначила неабиякий внесок у діяльність комітету Ольги Левицької-Бессараб, яка працювала як сестра милосердя. Вона щоденно відвідувала хворих, розподіляла грошову допомогу, виконувала роль посередника між товариством й австрійським Червоним Хрестом, підтримувала тих солдатів, які після ампутації вчилися жити по-новому [2, с. 44]. А при шпиталі № 4 у Грінцінгу вона заснувала щоденні курси української граматики, арифметики, історії України, культури і (для бажаючих) основ німецької мови. У Відні й на околицях Комітет заснував 60 бібліотек, у яких літературу формували відповідно до зацікавлень хворих. Для них влаштовували вечори-дискусії та доповіді на патріотичні теми та вистави [2, с. 45]. Протягом 1916 р. Комітет поширює свою діяльність на табори полонених: Фрайштадт, Дуна-Сардагель, Вецляр, Зальцведель, Раштат. У них силами жінок з Комітету навчали української та німецької мов, проводили літературні та музичні вечори, облаштовували читальні, також проводилась політично-просвітницька робота [2, с. 45].

Таким чином, можна зробити висновок, що історія сестринського руху нерозривно пов'язана з діяльністю товариств Червоного хреста. Місцеві управи РТЧХ засновують общини сестер милосердя, контролюють їх навчання і

медичні практики. Історики досліджують умови життя та діяльності сестер милосердя у військовий і мирний час, кількісний та етнічний склад общин. Дослідників цікавлять причини, які спонукали жінок присвячувати своє життя служінню хворим і пораненим, фахову підготовку і навчальні дисципліни, які викладали випускницям. У вітчизняних розвідках про діяльність РТЧХ під час Першої світової війни високо оцінено допомогу, яку надавали сестри постраждалим на фронтах і в тилу. Але відкритими в науковому плані залишаються питання праці сестер безпосередньо у військових шпиталях, госпіталях, на лінії фронту і в тилу в роки війни. Замало конкретних прикладів діяльності як окремих общин, так і історій самих жінок, які потрапили у вирій війни і служили людям.

Список використаних джерел та літератури

1. Байдак М. С. Громадська діяльність як спосіб емансипації жінки в роки Першої світової війни (на прикладі українок Галичини). *Українознавчий альманах*. 2015. Вип. 18. С. 119–123.
2. Бежук О. М. Діяльність О. Левицької-Басараб в Українському комітеті допомоги раненим жовнірам у Відні. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка»*. 2008. № 612. С. 43–47.
3. Грибан О. Г. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста в українських губерніях в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 6 : Історичні науки*. Київ, 2013. Вип. 10. С. 111–118.
4. Иваницкий-Василенко М. В. Киевская Мариинская община сестер милосердия. Киев, 1913. 101 с.
5. Кліщинський К. В. Евакуація навчальних закладів Правобережної України влітку-восени 1915 р. : планування і проблеми реалізації. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2016. С. 266–277.
6. Круковська І. М. Медична освіта на Волині. *Велика Волинь : історія освіти і культури* : монографія / за ред. М. В. Левківського. Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 376–418.
7. Моїсеєва Т. М. Громади сестер милосердя : критерії формування сестринського персоналу (за матеріалами статутів). *Інтелекція і влада. Сер. : Історія*. 2013. Вип. 29. С. 165–175.
8. Недря К. М. Червоний Хрест. Катеринославський досвід (1908–1917). *Гуманітарний журнал*. 2009. № 3–4. С. 137–144.
9. Оріховський В. О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02

/Київський держ. торговельно-економічний ун-т. Чернівецький факультет. Чернівці. 1997. 247 с.

10. Світич К. С. Особливості праці сестер милосердя всеросійського земського союзу в період першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 96–98.

11. Список сестер милосердя Російського общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными воинами в лечебные учреждения Красного Креста, военного ведомства, общественных организаций и частных лиц. Петроград. 1915. 703 с.

References

1. Bajdak, M. S. (2018). *Hromadska diyalnist yak sposib emansypaciyi zhinky v roky Pershoyi svitovoyi vijny (na prykladi ukrayinok Halychyny)* [Public Activism as a Way of Woman's Emancipation during the World War I (on the Example of Ukrainian Women in Galicia)]. *Ukrayinoznavchyj almanax* [Ukrainian studies almanac]. 18, 119–123. [in Ukrainian].

2. Bezhuk, O. M. (2008). *Diyalnist O. Levyckoyi-Basarab v Ukrayinskomu komiteti dopomohy ranenym zhovniram u Vidni* [Activity made by Olga Levytska-Basarab in Ukrainian woman's aid committee to wounded military clique in town Vienna]. *Visn. Nac. un-tu «Lviv. politexnika»* [Bulletin of Lviv Polytechnic National University]. 612, 43–47 [in Ukrainian].

3. Hryban, O. H. (2013). *Diyalnist Rosijskoho tovarystva Chervonoho Xresta v ukrayinskykh huberniyax v kinci XIX – na pochatku XX st.* [Activity of Russian Red Cross in ukrainian hungaries in the end of XIX at the beginning of XX centuries]. *Naukovyj chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Ser. 6 : Istorychni nauky* [Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. Series 6 : Historical Sciences]. 10, 111–118 [in Ukrainian].

4. Yvanyckyj-Vasylenko, M. V. (1913). *Kyevskaya Maryynskaya obshhyna sester myloserdyya* [Kyiv Mariinsky Community of Sisters of Mercy]. Kyiv, 101. [in Russian].

5. Klishhynskyj, K. V. (2016). *Evakuaciya zakladiv Pravoberezhnoyi Ukrayiny vlitku-voseny 1915 r. : planuvannya i problemy realizaciyi* [Evacuation schools Right-Bank Ukraine in the summer and autumn of 1915 : planning and implementation issues]. *Visnyk Kamyanec-Podilskoho nacionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiyenka* [Bulletin of the Kamyanets-Podilsky National University named after Ivan Ogienko]. 266–277. [in Ukrainian].

6. Krukovska, I. M. ; Levkivskyi, M. V. (ed.). (2011). *Medychna osvita na Volyni* [Medical education in Volyn]. *Velyka Volyn : istoriya osvity i kultury : monohrafiya* [Great Volyn : History of Education and Culture : Monograph]. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 376–418. [in Ukrainian].

7. Moiseyeva, T. M. (2013). *Hromady sester myloserdyya : kryteriyi formuvannya sestrynskoho personalu (za materialamy statutiv)* [Communities of Sisters of Mercy : criteria of forming of sisterly personnel (on materials of charters)]. *Intelihenciya i vlada. Ser. : Istoriya* [Intellectuals and power. Series : History]. 29,

165–175. [in Ukrainian].

8. Nedrya, K. M. (2009). *Chervonyj Xrest. Katerynoslavskyj dosvid (1908–1917)* [Red Cross. Ekaterinoslav department]. *Humanitarnyj zhurnal* [Humanitarian Journal]. 3–4, 137–144. [in Ukrainian].

9. Orixovskij, V. O. (1997). *Diyalnist Rosijskoho Tovarystva Chervonoho Xresta u roky Pershoyi svitovoyi vijny (1914–1917 rr.) : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.02 / Kyivskij derzh. torhovelno-ekonomichnyj un-t. Cherniveckij fakultet.* [Activity of Russian Society of Red Cross in 1917–1921 : dis ... Candidate is Sciences : 07.00.02 / Kiev State Trade and Economic Univ. Chernivtsi faculty]. Chernivci, 247. [in Ukrainian].

10. Svitych, K. S. (2017). *Osoblyvosti praci sester myloserdya vserosijskoho zemskoho soyuzu v period pershoyi svitovoyi vijny* [Features of work of the Sisters of Mercy of all-Russian land union in the period World War I]. *Naukovi praci istorychnoho fakultetu Zaporizkoho nacionalnoho universytetu* [Scientific works of the Historical Faculty of Zaporizhzhya National University]. 47, 96–98. [in Ukrainian].

11. (1915). *Spisok sester miloserdija Rossijskogo obshhestva Krasnogo Kresta, naznachennyh dlja uhoda za ranenymi i bol'nymi voynami v lechebnye uchrezhdenija Krasnogo Kresta, voennogo vedomstva, obshhestvennyh organizacij i chastnyh lic* [List of Russian Red Cross Society of Sisters of Mercy assigned to care for wounded and sick soldiers in medical institutions of the Red Cross, the military department, public organizations and individuals]. Petrograd, 703. [in Russian].

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 28.02.2019 р.